

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2015

Redactie:

Arjan de Haan en
Bert van der Lingen

JAARBOEK 2015

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2015

Redactie: Arjan de Haan en Bert van der Lingen

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Pijp gemaakt naar aanleiding van het zilveren huwelijksfeest van Franz Jozef en Elisabeth Amalie Eugenie (Sissi). Ongemerkt, Partsch, ca. 1879. (Foto Arjan de Haan)

Achterzijde omslag: Piet Hein pijp, 1828. Gouda, Leendert of Joost Welter, 1828. (Coll. Museum Gouda, foto Bert van der Lingen)

ISBN: 978-90-801138-6-2

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Patriotten en prinsgezinden Rob Roedema en Peter Bitter	9
Aanvulling op ‘Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625’ Bert van der Lingen	19
Een tabakspijp ter herdenking van de verovering van de zilvervloot door Piet Hein, 1628-1828 Bert van der Lingen	33
Leidens Ontzet op pijpen Ruud Stam	37
Herinneringspijpen naar aanleiding van de Vrede van Aken in 1748 Ron de Haan	47
Afval van een Schoonhovense pijpenbakker Jan van Oostveen	51
De firma G. Rompelman & Compagnie, fabrikant in grof aardewerk en pijpen te Kampen Bert van der Lingen	59
Een ijzeren persvorm uit Gennep en de pijpenmaker Peter Dorn (1849-1871) Jos Engelen	71
Glaspanelen van P. van der Want Gzn (Ivora) in Gouda Barbara Walraven	75
De merken ruiters te paard en vijf schijven in een Delftse tuin en de relatie tussen pijpenmakers te Gouda Bert van der Lingen	79
Een groep bijzondere pijpmodellen van Johann Partsch II, Theresienfeld, Oostenrijk Arjan de Haan	85
Misbruik van de naamsbekendheid van Gambier Arthur van Esveld	93
Geboetseerde en met de hand nabewerkte kleipijpen uit Noord-Frankrijk (Bretagne, Normandië en Nord-Pas-de-Calais) Ron de Haan	101
Iets over de sociale geschiedenis van de Belgische klei- en pijpennijverheid Ruud Stam	127
De sociale strijd op Belgische pijpen Ruud Stam	139
De Amsterdamse pijpenhandelaar Dirk Entvogel, zijn opvolger Jacob van der Werf en het handelsmerk Wapen van Gouda Bert van der Lingen	147
Advertenties met pijpen en tabak in Zürichse weekbladen, 1730-1806 Bert van der Lingen	165
Engelse summaries	185

Voorwoord

Het Jaarboek 2015 is het derde Jaarboek van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'. Opnieuw ligt er een fraai jaarboek, met gevarieerde artikelen over de geschiedenis van de tabakspijp, voor u. Het is mooi om te zien dat een keur aan auteurs zulke interessante en van fraaie afbeeldingen voorziene artikelen heeft aangeleverd.

Allereerst ruime aandacht voor de Nederlandse kleipijp. Rob Roedema en Peter Bitter behandelen opgegraven kleipijpen en aardewerk van opgravingen in **Alkmaar**, die verwijzen naar de **politieke voorkeur** in Alkmaar in de achttiende eeuw. In het Jaarboek 2014 beschreef Bert van der Lingen een bijzondere groep **eerste-generatiepijpen** uit de periode 1590-1625. Kort na publicatie bleken er nog veel meer vondsten te zijn die in een uitgebreide aanvulling zijn opgenomen. Van dezelfde auteur komen ook bijdragen over een pijp die de verovering van de **zilvervloot door Piet Hein** herdenkt en pijpen uit een **beerput in Delft** die familierelaties tussen de eigenaren van de gevonden merken aantoonst. Ruud Stam maakt een inventarisatie van pijpen die **Leidens Ontzet** in 1574 herdenken en Ron de Haan toont een drietal bijzondere modellen ter gelegenheid van de **Vrede van Aken** in 1748. Jan van Oostveen beschrijft pijpen en afval van een **pijpenbakker in Schoonhoven** en geeft nieuwe inzichten over de nijverheid in deze stad en Bert van der Lingen doet verslag van zijn onderzoek naar de firma **G. Rompelman & Compagnie** in Kampen, die kleipijpen voor de export naar Suriname maakte. Jos Engelen beschrijft een **ijzeren persvorm** die in een tuin in Gennep is gevonden en Barbara Walraven twee **glaspanelen** van de firma P. van der Want Gzn (Ivora) uit Gouda.

De buitenlandse kleipijpen zijn vertegenwoordigd in verschillende artikelen. Arjan de Haan laat in zijn bijdrage fraaie modellen uit de fabriek van **Partsch in Oostenrijk** zien. Arthur van Esveld gaat in op **misbruik van de naam Gambier** in Frankrijk en Ron de Haan toont de kenmerken van de grootste collectie **geboetseerde en met de hand nabewerkte kleipijpen** uit Noord-Frankrijk. Ruud Stam beschrijft de **sociale geschiedenis van de Belgische kleipijpennijverheid** en pijpen die de **sociale strijd in België** verbeelden.

Over de handel en export van kleipijpen heeft Bert van der Lingen een bijdrage over de 18e eeuwse **pijpenhandelaar Dirk Entvogel** uit Amsterdam en zijn opvolger Jacob van der Werf en verder een artikel over tabakspijpen en tabak in **advertenties in Zürichse weekbladen**, waarin onder meer duidelijk wordt welke pijpen in de 18e eeuw naar Zwitserland werden geëxporteerd.

Wij wensen u veel lees- en bladerplezier in het Jaarboek 2015 van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Arjan de Haan en Bert van der Lingen

Herinneringspijpen naar aanleiding van de Vrede van Aken in 1748

Ron de Haan

Historische en politiek getinte pijpen van klei zijn vanaf de zeventiende eeuw tot en met het begin van de twintigste eeuw geen zeldzaamheid. Het begon al met de eerste Oranjevorst prins Frederik Hendrik, die vereeuwigd werd op een kleipijp samen met zijn vrouw Amalia van Solms. Deze pijp is te dateren in het eerste kwart van de zeventiende eeuw. In dit artikel is gekozen voor een historisch politiek Oranjegetinte gebeurtenis: de Vrede van Aken. De drie meest bekende modellen kleipijpen gewijd aan dit onderwerp worden besproken.

De geschiedenis

Met de Vrede van Aken in 1748 kwam een einde aan de Oostenrijkse Successieoorlog die Europa lange tijd verdeeld had gehouden. De oorsprong van de Oostenrijkse Successieoorlog (1741-1748) lag in het feit dat Keizer Karel VI (1685-1740) van Oostenrijk, de vader van Maria Theresia (1717-1780), op 19 april 1713 de Pragmatische Sanctie¹ bij wet had uitgevaardigd. Hierin werd verklaard dat de Oostenrijkse erflanden ondeelbaar waren, ook als er alleen sprake was van een vrouwelijke opvolger. Een groot aantal landen was hier zeer ontevreden over en vond dat zij aanspraak konden maken op verschillende delen van het Heilige Roomse Rijk. Het waren vooral Pruisen, onder leiding van Frederik II, Beieren, Maurits van Saksen, Polen, Spanje en Lodewijk XV van Frankrijk die de oorlog ontketenden. Door de Vrede van Utrecht in 1713 was Keizer Karel VI in het bezit gekomen van de Zuidelijke Nederlanden. De Zuidelijke Nederlanden waren tegen het einde van de Oostenrijkse Successieoorlog nog steeds voor een deel bezet door Frankrijk. Dat verklaarde nog meer waarom de Nederlanden samen met Engeland vochten aan de kant van Oostenrijk. Uiteindelijk werd de vrede in 1748 getekend en trokken de Fransen zich terug uit de Zuidelijke Nederlanden.

Met de kinderloos gestorven Koning Stadhouder Willem III in 1702 was een einde gekomen aan deze tak van de Oranjestamboom en begon het Tweede Stadhouderloze Tijdperk. Toen in 1711 Jan Willem Friso (1687-1711), stadhouder in Groningen en Friesland, van de Friese Oranjes verdronk in het Hollands Diep, was deze tak nog net niet uitgestorven. Enige weken na zijn dood werd zijn zoon Willem Hendrik Karel Friso, de latere Stadhouder Willem IV (1711-1751) geboren.² Pas in het voorjaar van 1747 had het volk als gevolg van het slappe,

besluiteloze en inhalige beleid van de regenten, voor het eerst geroepen om een Oranjevorst en die vond men in de als enige overgebleven Friese tak van de Oranjes. Maar intussen hadden de regenten het al vele decennia voor het zeggen gehad. Uiteindelijk, onder druk van het volk, werd Willem IV aangesteld als algemeen 'Erfelijk' Stadhouder en nog in datzelfde jaar 1747 ook als admiraal en kapitein-generaal. Zijn regeerperiode was maar kort, van 1747 tot aan zijn dood in 1751.

Zijn zoon, de latere stadhouder Willem V werd geboren in 1748. Hierdoor was de erfopvolging weer verzekerd. Een bijzondere oranje 'Oranje pijp'³ laat de jonge prins op de schoot van zijn moeder Anna van Hannover zien. (Afb. 1) Willem V was tot de inval van de Fransen in 1795 stadhouder van de republiek. Met zijn vlucht naar Engeland, samen met zijn familie, kwam een roemloos einde aan het stadhouderschap.

De Vrede van Aken zorgde voor de toen overwegend Oranjegezinde Goudse pijpenmakers voor een enorme opleving. Gouda was in de bloeiperiode van haar bestaan, zowel in economisch als kunstzinnig opzicht. Al snel verscheen er een drietal nieuwe pijpen op de markt, de vaasvorm, de vierzijdige en de zeskantige ketel. De persvormen voor deze nieuwe modellen, uitgevoerd in messing, worden toegeschreven aan het atelier van Dillis van Oye (1678-1749) en zijn zoon Johannes (1722-1782).⁴

Afb. 1. Oranje 'Oranje pijp' met Anna van Hannover en de jonge prins. Op het lint aan de bovenkant: HET VORSTELYK HUYS VAN ORANIE en aan de onderkant de opmerkelijke tekst: IK STRYD VOOR 'T LAND. Hielmerk visser, hoogte 53 mm. Gouda, Andries van Dijk (1747-1781). Collectie Henk van Oostveen.

Het vaasmodel

De eerste en meest afwijkende, maar ook origineelste pijp doet denken aan een Franse tuinvaas met aan de boven- en onderkant een versierde verdikking. Aan de bovenkant bloemen en aan de onderkant lobben. Dit model is in twee verschillende maten op de markt gebracht waarvan de hier afgebeelde pijp het grootste formaat heeft. (Afb. 2a-f) Deze verscheen ook als eerste op de markt. Tussen de verdikkingen zijn in totaal vier ovalen aangebracht. De ovalen naar de roker toe laten de portretten van het echtpaar keizer Frans I van Hongarije

Afb. 2a-f. Tuinvaasmodel met de portretten van keizer Frans en keizerin Maria Theresia met opschrift KEISER en KEISERIN, de Habsburgse adelaar en het wapen van Hongarije. Hielmerk leeuw in de Hollandse tuin, hoogte 51 mm. Gouda, Frans Verzijl (1724-1786). Vpl.Kapellendorf, Duitsland. Coll. R. de Haan.

en keizerin Maria Theresia en face zien. Het tekstlint onder de ovalen vermeldt KEISER en KEISERIN. In de ovalen aan de achterzijde zijn de Habsburgse adelaar en het wapen van Hongarije afgebeeld. De pijp is op de hiel gemerkt met de leeuw in de Hollandse tuin en gemaakt door Frans Verzijl (1724-1786). De pijp is, samen met veel andere Hollandse pijpen, in de slotgracht van de waterburcht 'Kapellendorf', iets ten oosten van Weimar, gevonden.⁵ De export van kleipijpen nam na de Vrede van Aken enorm toe, vooral naar Duitsland.

Bij de meeste pijpen zijn de vorsten en profil afgebeeld. Het is daarom opmerkelijk dat op het grote model de portretten en face zijn gegraveerd. Verder is het opvallend dat het kleine model aanzienlijk minder fraai en minder gedetailleerd gegraveerd is dan het grote model. (Afb. 3)

Afb. 3. Twee tuinvaasmodellen met de portretten van keizer Frans en keizerin Maria Theresia. Links groot model, hielmerk leeuw in de Hollandse tuin (Collectie Ron de Haan, zie afb. 2a-f) en rechts klein model, hielmerk gekroonde 73. Hoogte 44 mm. Gouda, Arij van Houten (1745-1769). Collectie Henk van Oostveen.

Het vierzijdige model

Bij het vaasmodel is, met enige fantasie, nog de trechtervorm van de tabaksketel te herkennen. Bij het tweede model is sprake van het toen zeer gangbare ovale model. (Afb. 4a-d) Door de vier afgevlakte zijden lijkt de pijp vierkant. De zijden zijn voorzien van dezelfde afbeeldingen als de hierboven beschreven pijp maar dan en profil. De teksten op de linten op de voorzijde vermelden KEYSER en KEYSERIN.

Het zeskantige model

De pijp met de zeskantige vorm is nog interessanter dan de voorgaande twee, omdat de beide bondgenoten van het keizerlijk echtpaar ook zijn afgebeeld. (Afb. 5a-f) Op twee ovalen zijn wederom keizerin Maria Theresia en haar man keizer Frans I afgebeeld met op het lint KEISER en KEISERIN. Op de andere twee ovalen zien we koning George II van Engeland en stadhouder Willem IV afgebeeld met op het lint de tekst K.ENGEL en ORANIE. Willem IV was getrouwd met Anna van Hannover, dochter van de Engelse koning George II. Op de tussenliggende vlakken zijn de wapens van de vier afgebeelde vorsten aangebracht, waarbij het wapen van Oranje onder het wapen van Oostenrijk is afgebeeld en het wapen van Engeland onder dat van Hongarije.

Natuurlijk zijn van alle drie beschreven pijpen meerdere varianten bekend. Eén daarvan valt wel heel erg op door de afwijkende vorsten. (Afb. 6.) Hier is duidelijk te zien dat op de grote pijp links, stadhouder Willem IV met lint opschrift ORANIE is vervangen door Frederik II van Pruisen met opschrift K.V. PRUY. Ook beide wapenschilden zijn verschillend. Op de linker pijp staat, onder het wapen van Oostenrijk, een wapen met onder andere een eenkoppige adelaar in het wapenschild, wat waarschijnlijk duidt op Pruisen. Pruisen had veel variaties in haar wapens. Hoogst merkwaardig want Pruisen vocht juist tegen Maria Theresia.

Afb. 4. Vierzijdig model met de portretten van Frans en Maria Theresia met opschrift KEYSER en KEYSERIN, de Habsburgse adelaar en het wapen van Hongarije. Hielmerk twee klaverbladen, h. 44 mm. Gouda, Anthonie van IJzendoorn (1742-1749) of Joost Bloed Sr. (1749-1789). Collectie H.van Oostveen.

Afb. 5a-f. Zeskantig model met de portretten van keizer Frans en keizerin Maria Theresia, koning George II van Engeland en stadhouder Willem IV. Hielmerk mogelijk gekroonde L (grotendeels afgebroken), hoogte 45 mm. Gouda, Frans Verzijl (1724-1786)? Collectie Ron de Haan.

Speciale dank gaat uit naar Henk van Oostveen. Zonder zijn medewerking kon dit artikel niet tot stand komen.

Noten:

- 1 In de nacht van 11 op 12 april 1713 werd de Vrede van Utrecht, die een einde maakte aan de Spaanse Successieoorlog, getekend. Een week later op 19 april vaardigde Keizer Karel VI de Pragmatische Sanctie uit.
- 2 In Commissaris (1956, p.190) is de stamboom van de Oranjes zeer overzichtelijk weergegeven. Het laat het uitsterven van de tak van stadhouder-koning Willem III zien en de opvolging door de Friese tak.
- 3 Van deze zeer bijzondere pijp is tot op heden geen tweede exemplaar bekend.
- 4 Duco, 1992, p. 21-28.
- 5 Stam, 2007, p. 1838-1844 wordt de hele groep besproken.

Literatuur:

- Onnekink D., 2013. *De Vrede van Utrecht (1713)*. Verloren, Hilversum.
- Commissaris, Aug., C. J., 1956. *Leerboek der Nederlandse geschiedenis*, eerste deel, 's-Hertogenbosch.
- Duco D. H., 1992. *De tabakspijp als Oranje propaganda*, Leiden.
- Stam, R.D., 2007. 'Vondsten uit de gracht van de waterburcht Kapellendorf. *PKN* 29 (115), p. 1838-1844.
- Vlasblom, D., 2015. 'Vrijheid, ongelijkheid en gewinzucht'. *NRCweekend* 7/8 augustus.

Afb. 6. Twee zeskantige ovale pijpen. Op de pijp links portretten van keizer Frans en keizerin Maria Theresia, koning George II van Engeland en stadhouder Frederik II van Pruisen. Linker pijp hielmerk gekroonde P, hoogte 59 mm. Gouda, Anthonie Soufree (1731-1760). Collectie Henk van Oostveen. Rechter pijp (Collectie Ron de Haan, zie Afb. 5a-f)

Herinneringspijpen naar aanleiding van de Vrede van Aken in 1748 / Pipes commemorating the Peace of Aachen in 1748

Ron de Haan

Clay pipes commemorating historical and political themes are common throughout the seventeenth and eighteenth centuries. For this article the Peace of Aachen (1748) has been selected. The Peace of Aachen ended the War of the Austrian Succession. For the then predominantly Orangist Gouda pipe makers, the Peace of Aachen created a huge production upswing. At that time Gouda was in the heyday of its existence, both in economic and in artistic terms. Several pipes commemorating the Peace were made by different pipe makers. The three most famous clay pipes models devoted to this subject are discussed here. All three vary in shape slightly.

